

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ КРИМСЬКОГО УЛУСУ В СКЛАДІ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

Питання про правове становище Кримського улусу в складі Золотої Орди спеціально не розглядалося в історико-правовій літературі. Його торкалися дослідники Золотої Орди тою мірою, якою необхідно було розкрити становище територіальних одиниць, що входили до її складу. Задача автора статті інша. Оскільки предметом авторського дослідження є Кримське ханство в історико-правовому розвитку, у цій статті зроблена спроба на основі широкої документальної бази, частина з якої уперше вводить в науковий обіг, розкрити основні специфічні риси правового становища Кримського улусу в складі Золотої Орди.

Улусна система стала основою адміністративно-територіального поділу в Золотій Орді після утворення нової держави в результаті завоювання монгольською армією значної частини Азії і Східної Європи [1, с.8]. Сутність такої системи виражалася у праві феодалів на одержання від хана певною ділою – улусу. Суб'єктами права на володіння улусом за народженням був хан – глава основної чингізидської гілки або оглан – царевич – чингізид, інші представники аристократії набували його за жалуванням на умовах служби сюзерену. Це право закріплювалося інвеститурою хана, котрий видавав символи влади залежно від категорії тримання [2, с.45]. У більш пізні часи улуси передавалися тільки у спадщину і лише представникам ханського роду. Улуси являли собою різні за величиною володіння, що залежало від рангу власника (темник, тисячник, сотник, десятник) [3, с.164]. У XIV ст. всю територію держави було поділено на чотири великі адміністративні одиниці – улуси, на чолі яких стояли намісники хана – улусбеки. Одна з цих чотирьох одиниць точно відома – Хорезм [4, с.249]. Що ж до назв інших улусів, то для встановлення їх назв можна посилатися на повідомлення Ель-Омари, котрий називає хана Золотої Орди «государем Сарая, Хорезма, Криму і Дешт – Кипчака» [3, с.167]. Те, що саме ці території були найбільшими адміністративними одиницями Золотої Орди, підтверджують і інші документи [4, с.193]. В улусі створювався апарат управління, у першу чергу органи управління ордою, її охороною і командування військами, дружиною. Армія хана ділилася на загони, сформовані по десятках, сотнях, тисячах, тьмах, відповідно до цього було організовано й усе населення улусу [5, с.97]. Відповідність системи улусів армійській організації Золотоординської держави дозволяла главі держави тримати в рамках особливо суворої дисципліни своїх васалів [2, с.50].

Кримський півострів із перших років існування золотоординської держави ввійшов у її склад і займав особливе місце [3, с.46]. Кордони ординського юрта на півострові не мали південної частини; природним кордоном, що відокремив політично автономні володіння генуезьців від золотоординських степів, був гірський хребет [6, с.56]. Головним адміністративним центром ординського панування на Кримському

півострові став Солхат, який мав у татар назву Крим (пізніше, після перенесення столиці в Бахчисарай, його називали Ески-Кирим – нині м. Старий Крим). Згодом назва «Крим», застосовувана до першої резиденції татарських правителів півострова, поширилась на весь півострів [7, с.8]. Оскільки у Солхаті жили намісники (уряд) Криму, він став центром дипломатичних відносин [8, с.12]. Східні письменники розповідають, що «це місто свого часу було одним із найрозкішніших у всій Азії» [9, с.32]. Таврикою управляв темник – улусний емір, якому підкорялися більш дрібні феодала – тисячники, сотники, десятники [10, с.18]. Темник мав усю повноту виконавчої і судової влади.

Населення Кримського улусу не було мононаціональним, утім, як і за всіх часів. Після завоювання монголами в першій половині XIII ст. ординці в ряді місць увійшли незначним прошарком до складу правлячої феодальної еліти Криму і до розпаду Золотої Орди в Криму були піддані тюркизації [11, с.22]. Поширення тюркської мови в Криму сприяло також розширенню і зміцненню позицій ісламу [12, с.27]. У цей період у степовій зоні основну масу населення складають кипчаки й інші тюркські племена. У етнічному відношенні до складу південнобережних міст входили греки і вірмени, (які заселили Солхат й інші міста в результаті еміграції в XIII ст., коли у Вірменію наскочили монголи [13, с.105]), алани, генуезьці й інші, котрі під впливом тюрко-мусульманського населення Кримського улусу також зазнали кипчакізації. Цей факт відображається в історичних джерелах. В одній з церков міста Судака у Синаксарі (поминальному календарі) XIII–XIV ст.ст. записано 78 імен, із них 35 – тюркські. Наприклад, Токтемир – син Стефана (1302 р.), Токта – син Андроника (1313 р.), Алачук – дочка Коста (1302 р.) і т.д. [12, с.28]. Символами Генуї були зображення рівнокутного латинського хреста – герба Генуї і татарська тамга з півмісяцем – герб Кафи [14, с.91].

Економічна зацікавленість монголів у розвитку генуезької торгівлі в Криму була певною гарантією збереження ним автономності [3, с.89]. У цілому Кримський півострів із його генуезькими містами-колоніями відігравав зовсім особливу роль, насамперед в економічному житті Золотої Орди, протягом XIII–XIV ст.ст. Саме тут закінчувалися всі сухопутні караванні торгові дороги і починався морський шлях у країни Близького Сходу, Єгипет і Західну Європу [15, с.131].

Зі встановленням адміністративно-територіального розподілу відбувалося формування апарату управління державою. Улусний емір Криму стояв на чолі юрта як у військовому, так і в інших відношеннях. Після еміра найбільш високими, як і в Золотій Орді, були чини, що складали військову організацію юрта. Підставою для підрозділу чинів служать ярлики ханів, описані у І.Березина і В.Григор'єва. Головне начальство над з'єднаними силами і управління ними у набігові належало особі, яка мала титул оглан [16, с.390]. Тумен командував десятима тисячами війська, мінік – тисячею, юз (баши) – сотнею, он (баши) – десятима. Крім того, у ярликах значаться ще наступні чини: вельможа, начальник (даруга), волосний, городний, сільський. Очевидно, ці люди

займалися цивільним управлінням. Оточення глави улусу складали міністри, секретарі, скарбники, посли й ін. [16, с.434]. Наслідуючи східних правителів, на думку Ф.Хартахая, кримські і золотоординські хани мали при дворі мисливців. У деяких ярликах знаходимо конюших, сокольників, барсників, вовчарів, ловчих і т.п. [17, с.193].

У генуезьких колоніях представником орди був тудун, що мав повноваження безпосередньо від ханів Золотої Орди, він перебував у Солхаті. Арабські історики дають йому титул правителя на ім'я Табук [7, с.38]. Одна з важливих проблем, що стояли перед центральною владою, полягала у пошуках шляхів створення надійної і широко розгалуженої системи стягування внутрішніх податків і зборів із підкорених народів. Поява міст, у першу чергу столиці, призвела до розмежування законодавчої і виконавчої влади між кочовою ставкою хана і осілим центром – Сараєм, де сконцентрувався управлінський апарат [3, с.169].

У грамотах ханів Золотої Орди міститься перелік податків і повинностей: дань, мито, полужне (земельна подать від плуга), підвідне і корм (перевезення й утримання ханських чиновників), війна і ловчі (обов'язок йти в похід або на полювання з монголами). Завойовники збирали данину не тільки грошима, але й натурою – продуктами землеробства, тваринництва і полювання. Крім звичайних поборів, що стягувалися щорічно, загарбники час від часу збирали надзвичайну данину навіть людьми [18, с.16]. У 1257 р. почався ординський перепис з метою удосконалити систему стягування данини [18, с.284]. Чиновними особами, що мали право стягувати податі та всілякі побори, вважалися наступні: «басак або бакаул (російською – давитель), митник, раскладник подушних, заставник, мостовий, базарний, поборник і інші, крім того, в ханських ярликах зазначено з певними подробицями навіть предмети податків [17, с.193]. Ярлик Менгу-Тимура 1267 р., виданий російському духівництву, визначає повинність підкореного землеробського населення, від якої представник православного духівництва був звільнений. З осілого населення стягувалася «данина». Очевидно, це і була та подать, котру стягували на підставі перепису. Характер перепису для обкладення даниною, очевидно, був подомний, посемейний [2, с.34]. Було встановлено так само збір на користь монголів, що називався «тамга» і «десятина». Причому феодалні маєтки ординської знаті (беїв і мурзів) одержали, судячи з жалуваних грамот (тарханних ярликів), різноманітні пільги, привілеї й імунітет [2, с.105].

Розвиток внутрішньої торгівлі і ремесел, супроводжуваний збільшенням грошового обігу, викликав необхідність випуску власної монети, карбування якої почалося в Кафі у кінці XIV ст. і продовжувалося до поч. 70-х рр. XV ст. Основною грошовою одиницею у Кафі була монета срібний аспр. На лицьовому її боці зображено герб Генуї і латинський напис, на зворотному – татарська тамга (тобто клеймо; спочатку – тамга Золотої Орди, а з 30-х років XV ст. – тамга кримських Гіреїв), і арабський напис [2, с.113]. Усі генуезько-татарські монети

маленького розміру, срібні носили назви аспрів. У документах генуезького архіву ці монети називаються так само «aspri danga» [19, с.54].

Особливий інтерес становить судова влада в Кримському улусі. Посібники з дипломатичного листування, укладені в Єгипті в XIV ст., тонкощі східної дипломатії в титулуванні вищих золотоординських чиновників дозволяють охарактеризувати сферу діяльності кожного з них, тому що побічно в титулуванні обов'язково відбивалося коло їх занять. У листі беклярибеку Кутлубуге Інаку визначені його титули: «правитель у землях Узбека високостепенство емірське, вчений, правосудний велич ісламу і мусульман глава емірів двох світів...» [3, с.169]. Таким чином, титули беклярибека «учений і правосудний» наводять на думку про причетність його до судової функції держави. У мусульманських країнах, як відомо, суд носив прецедентний характер, спираючись при цьому на Коран. До судочинства допускалися люди, що досконально вивчили Коран, яким присвоювалося звання кадї (судді). Але при цьому з'ясовується істотне обмеження прав кадї в Золотій Орді: йому були підсудні тільки справи релігійного характеру [3, с.171]. Беклярибек не був присутній на засіданні, певне, залишаючи за собою право вищої судової інстанції, до якої можуть апелювати незадоволені розв'язанням цивільних справ. Вищою судовою інстанцією при розв'язанні релігійних справ був головний кадї. Звідси випливає, що з запровадженням мусульманства і появою інституту кадї в Золотій Орді аристократія не побажала випустити зі своїх рук одну з найважливіших прерогатив – судову. З огляду на те, що беклярибек офіційно вважався «еміром над емірами», можна припустити, що його титули «учений», «правосудний» говорять про зосередження в його руках вищої судової влади в державі. Виконавча влада належала візіру, що очолював центральний орган виконавчої влади – Диван [3, с.171].

Цікавим видається й правосуддя у генуезькій колонії, у якій діяли закони Генуї. У Кафі жила велика кількість ординців, зіткнення між двома народами, котрі значно відрізняються один від одного релігійними віруваннями, переконаннями і звичаями, й призвели до створення у першій половині XIV ст. генуезько-татарського суду, що складався з представників обох національностей, а очолювався одним із масаріїв. Повноваженнями суду були розгляд як кримінальних, так і цивільних справ [20, с.103]. У судових процесах між ординцями і генуезьцями консул судив у тих випадках, коли ординські піддані були потерпілими, тудун же оголошував вирок, коли обвинувачем був підданий Генуї. Ці суди були у великій пошані серед населення [15, с.144].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що Кримський улус, будучи одним із чотирьох найбільших адміністративних одиниць Золотої Орди, формально мав однакове з ними правове становище. Однак фактично він відіграв особливу роль як в економічному, так і в політичному житті Золотої Орди. Улусне життя в Криму характеризувалося особливостями, що відрізняло його від інших улусів, а це позначилося на статусі органів влади улусу, здійсненні правосуддя,

податковій і грошовій системі та інших атрибутах державності, яка почала формуватися на той час.

Список літератури: 1. Техновский С.Л. Татаро-монгольские завоевания в Азии и Европе // Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд.2. М., 1985. 2. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973. 3. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. М., 1985. 4. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. С-Пб., 1884. 5. Кычанов Е.И. О татаро-монгольском улусе в XII веке // История и культура Востока и Азии. Новосибирск. 1986. 6. Греков Б.Д., Якобовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва-Ленинград. 1950. 7. Попов А.И. Вторая учебная экскурсия мужской гимназии в Бахчисарай. Симферополь. Таврическая Губернская Типография. 1888. 8. Leszek Podhorodecki. Chanat Krymski I ego stosunki s Polska w XV-XVIII w. Warszawa. Ksiazka I wiedza. 1987. 9. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими государями и в Крыме татарскими Царями с 1462-1700 г. Сочинено из старинных книг и столбцов, хранящихся в Московской Государственной Коллегии Иностранных Дел Архиве. Ч.1. М., 1793. 10. Крым: прошлое и настоящее. М., 1988. 11. Меметов А. Крымские татары (Историко-лингвистический очерк). Симферополь, 1993. 12. Куртиев Р. Крымские татары: этническая история и традиционная культура. Симферополь, 1998. 13. Якобсон А.Л. Крым в средние века. М., 1973. 14. Катюшин Е.А. Феодосия. Кафа. Кефе: Исторический очерк. Феодосия, 1998. 15. Колли Л.П. Извлечение из сочинения В.Гейда: «История торговли в средние века...» // ИТУАК. № 52. 1915. 16. Березин И. Внутреннее устройство Золотой Орды (по ханским ярлыкам) // Труды Восточного Отделения Императорского Археологического Общества. Ч.8. 1864. 17. Хартахай Ф.Ф. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. Т.2. Отд. 2. 1866. 18. История УССР в 10-ти томах. Т.2. Развитие феодализма. Нарастание антифеодальной и освободительной борьбы. К., 1982. 19. Ретовский О. Генуэзско-татарские монеты // ИТАУК. № 27. 1897. 20. Колли Л.П. Хаджи-Гирей-хан и его политика (по генуэзским источникам) // ИТУАК. №50. 1913.

Надійшла до редколегії 03.02.03